

HERMENEVS

VIERENDERTIGSTE JAARGANG / No. 11/12 / JULI/AUG. 1963

HORATII CARMINA, LIB. I, C. V

(vertaling van Mr. F. J. Brevet)

Wie, blonde Pyrrha, is die slanke jongeman,
die met een overvloed van geuren en van rozen
je naloopt om zich met je in een hoekje te verpozen?

Voor wie is het, dat je je gouden lokken samenbindt
als een onschuldig en behaagziek kind?

Hoe dikwijls zal hij treuren om zijn lot
en om de wispelturigheden van de liefdesgod;
hoe zal de onervarene zich verbazen,
als onverhoeds op kalme zee een storm gaat razen,
die nu zich in je gouden stemming wel bevindt,
die hoopt, dat je altoos van hem zijt, hem steeds bemint
en niet verdacht is op verraderlijke vlagen.

Wie door je glans niet heenzien zijn wel te beklagen.

Maar ik, —

zoals, wie na een schipbreuk op het strand
zijn natte kleren aan de zeegod wijdt,
zo hang ik een votiefbord aan de tempelwand,
't Teken van dank en dat ik je de jongen niet benijdt.

Quis multa gracilis te puer in rosa
perfusus liquidis urget odoribus
grato, Pyrrha, sub antro?
cui flavam religas comam,

qui nunc te fruitur credulus aurea,
qui semper vacuum, semper amabilem
sperat nescius aurae
fallacis. miseri, quibus

simplex munditiis? heu quotiens fidem
mutatosque deos flebit, et aspera
nigris aequora ventis
emirabitur insolens,

intemptata nites: me tabula sacer
votiva paries indicat uvida
suspendisse potenti
vestimenta maris deo.

Danaus, vader van 50 dochters, de Danaïden, heeft onder pressie plechtig beloofd zijn dochters uit te huwelijken aan 50 jongelingen, met wie zij niet wilden huwen. Hij laat dan zijn dochters zweren, dat zij in de bruidsnacht hun echtgenoten zullen vermoorden. Allen beloven dat, maar één van hen laat haar man in leven en laat hem ontsnappen.

Una de multis, face nuptiali
digna, periurum fuit in parentem
splendide mendax, et in omne virgo
nobilis aevum.

„Surge”, quae dixit iuveni marito,
„surge, ne longus tibi somnus, unde
non times, detur; socerum et scelestas
falle sorores,

quae velut nactae vitulos leaenae
singulos, eheu, lacerant; ego illis
mollior nec te feriam neque intra
claustra tenebo.

Me pater saevis oneret catenis,
quod viro clemens misero peperci,
me vel extremos Numidarum in agros
classe releget.

I, pedes quo te rapiunt et aurae,
dum favet Nox et Venus, i secundo
omine et nostri memorem sepulcro
scalpe querellam”

(*vertaling* van H. J. M. Linssen)

Zij brak de eed, die ene jonge vrouw,
gezworen door haar vader, leugenachtig,
maar door die leugen bleef zij 't huwelijk trouw,
en, niet gehuwd, beroemd door trouw waarachtig.

„Sta op”, zo sprak zij tot haar jonge man,
„hier zult gij, moogt ge nog zo veilig dromen,
geen nieuwe morgen zien, vlucht, nu 't nog kan,
voordat mijn vader en de anderen komen;

zij hebben nu hun bruidegom gedood,
het roofdier in hen kan zijn prooi verslinden:
mijn hart is zachter en mijn hoop is groot
dat gij door mij de vrijheid zult hervinden.

Mijns vaders kerker zal mijn graf wel zijn
daar ik mijn man het leven wilde sparen,
en treft mij ballingschap, mijn straf is klein,
't zij storm op zee, of Afrika's gevaren.

Ga nu snel weg, ik smeeek het u, vlucht heen
nog deze nacht, dat Venus u geleide:
het ga u goed, ik vraag u, wil alleen
aan mijn gedachtenis een grafschrift wijden.'

De bekering van Constantijn

De 28^e oktober 312 behaalde Constantijn een beslissende overwinning in zijn strijd om Rome bij de Milvische brug over de Tiber, in wiens gezwollen stroom zijn tegenstander Maxentius verdronk. Bij zijn triumfantelijke intocht begeleidde hem een dichte volksmenigte, die hem tegelijkertijd voortstuwde en tegenhield (*provehebat simul et retinebat*)¹, zoals de onbekende feestredenaar zegt, die eenjaar later te Trier in zijn oratio ten aanhore van de keizer een panegyrisch verslag van de veldtocht gaf. Maar vreemd, de keizer hield zich niet aan de gewone route der triumfators. Hij steeg niet omhoog naar het Capitool om een offer aan Juppiter te brengen. Er werden ook geen offerdieren in de stoet meegevoerd. En wat voor een ongewoon teken droegen de soldaten op hun schild: een kruis met een rho er aan: het Christusmonogram! Was de keizer Christen geworden?

Inderdaad, die grote ommekeer in het leven van de keizer had plaats gevonden. Lactantius deelt ons iets mee van wat er de avond vóór de slag was gebeurd. Wie was deze schrijver? Hij was een leraar in de Latijnse welsprekendheid, die door Keizer Diocletianus naar zijn residentie Nicomedia gehaald was. Hij schreef, behalve een theologisch werk, *De mortibus persecutorum* (Het levenseinde der vervolgers), waarin hij betoogt — hij was Christen — dat de keizers, die de Christenen vervolgd hebben, door Gods straf op een ongelukkige wijze aan hun eind kwamen — een gedachte die nog van belang voor ons onderwerp zal blijken te zijn. Constantijn, die zijn jongelingsjaren aan het hof van Diocletianus heeft doorgebracht, moet hem daar hebben leren kennen en waarderen, want hij stelde hem in 316 als opvoeder van zijn zoon Crispus aan. Lactantius is goed op de hoogte met de dramatische gebeurtenissen aan het hof te Nicomedia, doch hij bevond zich niet in Italië tijdens de veldtocht van Constantijn. Waarschijnlijk is echter wel dat de keizer hem zelfde nodige gegevens voor zijn verhaal verstrekt heeft, hij het uitspreken van welk vermoeden wij overigens wel een zeker voorbehoud moeten maken. Dit komt dadelijk nog ter sprake.

Lactantius vertelt dan dat de keizer in de nacht vóór de slag in een droom aangespoord werd om het hemelse teken van God (*caeleste signum Dei*) op de schilden te laten aanbrengen en dat was dan het bekende Christusmonogram (44, 5).

¹ Panegyrici Latini, ed. Baehrens 12, 19 (bl.304).

Er is nog een ander verhaal, waarvan bisschop Eusebius van Caesarea onze zegsman is. Deze schreef, behalve o.a. een kerkgeschiedenis, een biografie van Constantijn en van hem is het verhaal afkomstig dat de keizer en het hele leger, toen de dag vóór de slag ten einde neigde, een kruis aan de hemel zag, waarbij de woorden: „Overwin in dit teken”. ’s Nachts zou Christus hem in een droom verschenen zijn en hem bevolen hebben dit teken als heilmiddel tegen zijn vijanden te gebruiken. Vandaar dat het leger optrok onder een vaandel met het Christusmonogram, het labarum. Eusebius, die in nauw contact stond met de keizer, toen deze in het Oosten resideerde, deelt mee dat deze hem zelf de gebeurtenissen in de beslissende nacht verteld en zijn verslag met een eed bekrachtigd had. De bisschop kan het niet eerder dan in 325 uit de mond van de keizer gehoord hebben en de eerste maal dat hij van Constantijns visioen melding maakt is in de rede, die hij ten aanhore van de keizer hield ter gelegenheid van diens dertigjarig jubileum in 335. Wel schrijft Eusebius reeds in de editie van 315 van zijn Kerkgeschiedenis dat de keizer vóór de slag Christus als bondgenoot had aangeropen.

Wij zullen de pennestrijd, die de verschillende overleveringen hebben ontketend, laten rusten en vaststellen dat er zich een zekere legende heeft gevormd rondom het teken dat Constantijn zag, doch dat deze overleveringen niet direct met elkaar in tegenspraak zijn. De keizer was zich in ieder geval bewust van een gebeuren dat de grote ommekeer in zijn leven te weeg gebracht had en men wist dit. En het visioen of de droom passen in het religieuze beeld van die tijd. Men gelooft algemeen in wonderen, de macht van gebeden, magische tekens en toverij, krijgt dromen en ziet verschijningen. Deze zaken zijn in de vierde eeuw even gewoon als het plengen van tranen en het toeven onder de lommerboom bij maanlicht in de tijd van de Romantiek. Murray beschrijft deze periode onder het opschrift: „The nervous breakdown”. Het is echter de vraag of ijzeren generaals als Diocletianus, Galerius en Constantijn zulke geschokte zenuwen hadden. Neen, een verlicht despoot is Constantijn bepaald niet geweest. „Die Modernen sehen in Constantin einen Vertreter des „aufgeklärten Despotismus” nach dem Muster Napoleons oder Friedrich des Grossen; merkwürdigerweise hat aber keiner den Beweis für erforderlich gehalten dass eine solche Geistesrichtung zu seiner Zeit überhaupt möglich war. Man weise mir einen einzigen Menschen des vierten Jahrhunderts nach, der nicht abergläubisch gewesen wäre, und ich will mir der herrschenden Meinung bereitwilligst anschlies-

sen". Aldus Seeck in zijn *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*¹ (Anhang I, bl. 471)

Spontaan als hij was, heeft de keizer zijn ervaringen niet voor zichzelf gehouden. Hij hechtte er trouwens ook de grootste waarde aan.

Daarvoor willen wij eens luisteren naar twee redevoeringen, die op de verjaardag van Constantijns troonsbestijging gehouden zijn. Er bestaat nl. een verzameling van dergelijke oraties die bij verschillende plechtige gelegenheden in die tijden zijn uitgesproken. Het houden van zo'n toespraak was een hele gebeurtenis voor de redenaar en ook de keizers schonken er alle aandacht aan: zij hoorden hem staande aan. Het spreekt vanzelf dat er slechts zaken in vermeld werden die de keizers welgevallig waren. En meer nog. Het heeft er alle schijn van dat de keizers deze gelegenheid benutten om bepaalde opvattingen en voorstellingen van zaken ruchtbaar te maken: een soort van politieke propaganda. Welnu, in een rede uit 312 roemt de onbekende auteur nog de nauwe band tussen Apollo en Constantijn: Apollinem tuum (Pan. Lat. 6, 21, 4). In de rede van 313, na de overwinning, is geen sprake meer van deze god, hoewel het blijkens bepaalde uitlatingen vaststaat dat de panegyrist een heiden is. Hij weet van de ervaringen die Constantijn gehad heeft en die de keizer hem zelf zal hebben meegedeeld. „Habes profecto aliquod cum illa mente divina, Constantine, secretum, quae delegata nostri dus minoribus cura uni se tibi dignatur ostendere. Gij hebt vast en zeker een geheime band met de goddelijke geest, die zich verwaardigt aan U alleen zich te openbaren, terwijl hij de zorg voor ons aan mindere goden heeft opgedragen" (Pan. Lat. 12, 2, 5). Verder spreekt hij van een „divinitus promissa Victoria". Constantijn werd geleid door „divina praecepta", zijn tegenstander door „superstitiosa maleficia", waarmee hij zinspeelt op de wichelarij, waardoor Maxentius een blik in de toekomst poogde te werpen. Dit alles moet wel slaan op de openbaringen die Constantijn had ontvangen, zij het ook dat de spreker de God der Christenen met met zoveel woorden noemt. De vage namen, die hij gebruikt, waren voor ieder te aanvaarden en dit des te meer, aangezien ook Christelijke auteurs van die tijd gaarne abstracte termen gebruiken. Op dezelfde ervaring wijst ook het opschrift op de boog die de senaat oprichtte. Zeker, er komen talrijke afbeeldingen van goden op voor, maar twee dingen vallen op: in het opschrift worden zij niet genoemd, en de gebruikelijke tocht naar het Capitool met de offerdieren wordt evenmin afgebeeld, (ook de redenaar in zijn verslag van de intocht zwijgt hierover). Wel wordt

Constantijns daad van bevrijding toegeschreven aan goddelijke leiding: *instinctu divinitatis*. Dit is weer een in zijn vaagheid voor heidenen en Christenen aanvaardbare uitdrukking — en in die tijd tevens een gangbare — maar wijst toch wel op een bovennatuurlijke ingeving die de keizer in de critieke tijd vóór de slag naar zijn vaste overtuiging had ontvangen. Trouwens heel zijn leven heeft Constantijn zich een geroepene gevoeld en zijn omgeving zag hem ook zo. Eusebius noemt hem de Mozes, die door God geroepen was om het volk Israël — de kerk — uit het diensthuis uit te leiden.

Was de toestand zo hachelijk, toen Constantijn voor Rome lag? Inderdaad, en het zal dienstig zijn om met een enkel woord de politieke toestand uiteen te zetten. Diocletianus had een systeem van opvolging bedacht dat een eind scheen te kunnen maken aan de strijd der generaals om de troon. Hij koos zich een collega die in het Westen regeerde: Maximianus. Beiden droegen de titel Augustus. Beiden hadden een onderkeizer, een Caesar, die bestemd was om hen op te volgen. In het Westen Constantius Chlorus, de vader van Constantijn, in het Oosten Galerius. Er was een ambtsperiode voor de Augusti vastgesteld, aan het eind waarvan hun Caesaren hun plaats zouden innemen. Dit gebeurde in 305. Tevens werden er twee nieuwe Caesaren aangewezen: Severus en Maximinus Daja. De zoons van Maximianus en Constantius werden gepasseerd. Maar nu liep het systeem in de war. Constantijn werd na de dood van zijn vader in 306 door de troepen in Brittania tot keizer uitgeroepen en Maxentius, de zoon van Maximianus, maakte zich met behulp van de praetorianen meester van Rome en heerste over Italië en Africa. Terwijl de andere keizers de verheffing van Constantijn aanvaardden, is Maxentius steeds als een usurpator beschouwd. Twee expedities zijn ondernomen om hem tot rede te brengen, één door Severus, die mislukte en waarbij deze zelf het leven verloor, een tweede onder leiding van Galerius, die met de Donaulegioenen naar Rome oprukte, maar smadelijk moest terugdeinzen. De stad met zijn onneembare muren was hem te machtig. Maxentius behoefde niets anders te doen dan rustig in de stad te blijven en af te wachten, wanneer de belegeraar door gebrek en de daarop volgende muiterij moest aftrekken. Dit gevaar bedreigde Constantijn in 312 evenzeer. Wel had hij snelle overwinningen behaald in Noord-Italië, maar er was niets bereikt als hij Rome niet kon nemen. Hoe dichter hij Rome naderde, hoe meer hij in nood kwam en in die nood koos hij zich een god als helper. Zo had Aurelianus zich onder bescherming van Sol gesteld in de strijd om Palmyra

en zo hadden Dioclerianus en Maximianus zich respectievelijk onder de hoede van Juppiter en Hercules begeben, naar wie zij zich ook Jovius en Herculus noemden.

Dit is in overeenstemming met de kern van de Romeinse godsdienstigheid. De goden geven voorspoed in het leven op aarde en beschermen het rijk. Zolang er heidenen waren was dit hun overtuiging. Als eerste bewijs daarvoor kunnen we de fetiales noemen, die de goden van de tegenstanders naar Rome roepen en hen daar een cultus beloven, als laatste de beschuldigingen, die de heidenen tot de Christenen richtten naar aanleiding van de val van Rome, waartegen Augustinus zijn *De civitate Dei* schreef. In de tussentijd zwijgen deze stemmen niet. *Dis te minoremlquod geris imperas: Gij heerst, omdat gij de goden dient*, was de „geloofsbelijdenis” van Horatius, waar iedere vrome heiden het mee eens was. Deze opvatting had geleid tot het vervolgen van de Christenen als voor de gemeenschap gevaarlijke personen, wijl verachters van de goden. Ook de vervolging door Diocletianus ontketend, die nu in 312 reeds bijna 10 jaar woedde, vond haar grond in dit geloof. De Christenen waren er eveneens zeker van dat het heil van de gemeenschap afhing van de rechte godsverering. Wij noemen slechts het boekje van Lactantius *De mortibus persecutorum*.

De bekering van Constantijn was dus een „Romeinse” bekering, maar daarom nog wel een echte overgang naar het Christendom. Het valt niet aan te nemen dat de keizer reeds toen de volle betekenis van de stap, die hij deed, heeft ingezien. Waarschijnlijk was zijn inzicht in de Christelijke godsdienst nog vrij gering, hoewel hij zeker gelegenheid had om dat te verdiepen. Wij zien nl. reeds begin 313 bisschop Ossius van Cordova als zijn vertrouwensman in zijn omgeving, misschien was hij er zelfs eerder. Ossius was de man die ook later zijn rechterhand was bij zijn pogingen om de Ariaanse twisten te beslechten en begin 313 was hij er mee belast om een geschenk in geld over te brengen aan de kerk van Carthago¹. Zeker heeft Constantijn zich een goede, misschien wel al te ijverige leerling getoond, want hij hield er later van om godsdienstige toespraken voor zijn hof te houden.

Men heeft wel willen beweren dat Constantijn niet recht beseft wat hij deed. Deze mening is uiterst onwaarschijnlijk. Hij moge dan een vrij povere kennis van de Christelijke leer gehad hebben en nog

¹ Eusebius, Hist. Eccl. 10, 6. 1-5.

vast zitten in typisch Romeinse, of liever heidense gedachtengangen, hij wist heel goed onder de hoede van welke God hij zich stelde en dat dit een daad was waardoor hij radicaal brak met de politiek van zijn collega's, die berustte op hun heidens geloof. Men stelle zich slechts voor dat er al jarenlang een vervolging woedde, die veel slachtoffers maakte; en zou iemand, waar de keizers onverbiddelijk waren en de kerk door geen vervolging te breken was, niet geweten hebben wat voor keus hij eigenlijk deed? Constantijn was beslist geen slaapwandelaar.

Het is niet de bedoeling om in dit artikel Constantijns godsdienstige ontwikkeling te schetsen. Wij willen slechts spreken over het tijdstip, de motieven en de omstandigheden van zijn overgang en zullen daarom enkel die gegevens aandragen, die een onmiddellijk licht op zijn bekering werpen en ons dus beperken tot het materiaal dat wij in de eerste jaren na 312 vinden. In feite zullen wij Constantijns daden en uitspraken na het jaar 315 niet in onze beschouwing betrekken. Voor een tweetal stukken willen we echter een uitzondering maken, omdat deze iets verraden van Constantijns geestesgesteldheid in de tijd van zijn overgang. Het zijn twee proclamaties, die hij uitvaardigde na het verslaan van zijn laatste tegenstander Licinius in het jaar 324 (Eusebius, *Vita Constantini II*, 24 en 48 sqq.). In de eerste proclamatie kondigt de keizer een aantal maatregelen af om het leed en de schade aan de Christenen berokkend ongedaan te maken. Bovendien spreekt hij in de inleidende paragrafen zijn gevoelens duidelijk uit. In een enigszins opgeschroefde taal geeft hij zijn nieuwe onderdanen te kennen dat degenen — hij bedoelt de vroegere keizers — die de onrechtvaardigheid in praktijk brachten en zich bestrijders en verachters van de Christelijke religie betoonden, het loon voor hun wandaden ontvingen en op ongelukkige wijze aan hun eind gekomen zijn. Alle rampen die het rijk zijn overkomen, waren door hun goddeloosheid en waanzin veroorzaakt. Zij daarentegen, die God trouw gediend hebben, waren niettegenstaande de vervolgingen rijk gezegend. Dit was reeds lang bekend, doch de gebeurtenissen van de laatste jaren hadden het overduidelijk bewezen. Men herkent hierin de strekking van het boek van Lactantius.

In de tweede proclamatie spreekt hij opnieuw zijn afkeuring uit over zijn voorgangers. Hij heeft hen wegens hun wreedheid en onmenselijkheid steeds als vreemden beschouwd. Alleen zijn vader had zachtheid en mildheid aan de dag gelegd, „terwijl hij met een bewonderenswaardige vroomheid God de Vader bij al zijn daden aan-

riep”¹. Hij vertelt dan verder met enige bijzonderheden, die wij nu maar laten rusten, hoe hij aan het hof van Diocletianus, „de ongelukkige, waarlijk ongelukkige, die geestelijk het spoor geheel bijster was”, getuige was van het losbarsten der vervolgingen. Maar toen kon men zien, zegt hij, met welk een macht „de eerbiedwaardige vereerders van God smaad en martelingen verdroegen” (vita, 2, 52).

Voorals de tweede proclamatie is onthullend. Beelden en stemmingen uit het verleden rijzen op voor de geest van de keizer. Duidelijk ziet hij Diocletianus weer voor zich en de gestalte van zijn vader staat hem weer voor ogen. Hij verklaart dat hij van het begin af een afschuw had van de vervolgingen, misschien reeds toen onder de indruk van het voorbeeld van zijn vader. In ieder geval herdenkt hij bijna twintig jaar nadat hij zijn vader heeft opgevolgd, diens goedheid en vroomheid met bewondering. Zeker heeft hij diens voorbeeld gevolgd door de Christenen nooit enig kwaad aan te doen, ook vóór zijn bekering niet, hoewel de vervolgingen in het Oosten toen nog in volle gang waren. Is het misplaatst te veronderstellen dat hij reeds vóór 312 waardering, ja zelfs bewondering voor de Christenen had, dat hij er in zijn hart van overtuigd was dat zij een machtige Beschermer hadden en dat zijn sluimerende gevoelens wakker werden, toen hij het in de hoogste nood niet meer zonder een goddelijke helper kon stellen?

In ieder geval bewijzen zijn daden en woorden vlak na de inneming van Rome dat zijn keus oprecht was. Uit dankbaarheid voor de overwinning het de keizer zich afbeelden met een kruis in de hand. De kop van het reusachtige beeld is thans opgesteld in de hof van het Conservatorenpaleis. Ook de hand is teruggevonden. Hij heeft iets vastgehouden dat Eusebius (H.E. 9, 9, 10) noemt τοῦ σωτηρίου τροπαιον πάθους, het overwinningsteken van het lijden van onze Verlosser, m.a.w. het kruis. In een opschrift gaf Constantijn de Romeinen te kennen, dat hij „door dit heilbrengende teken, het

¹ Of Constantius werkelijk Christen was, valt te betwijfelen, hoewel zijn zoon het beter kon weten dan wie ook. Vaststaat dat hij niet aan de vervolgingen deelgenomen heeft. Lactantius zegt „dissimilis ceterorum fuit dignusque qui solus orbem teneret” (8, 7) en in bijzonderheden tredend deelt hij mee dat hij wel toestond dat enkele kerken verwoest werden, „om niet de indruk te wekken dat hij zich verzette tegen de bevelen van zijn meederen”, maar dat hij „de ware tempel Gods, dat zijn de mensen, onaangetast liet” (15, 7). En de Donatisten schrijven in een brief van 14 april 313 (v. Soden 11): Rogamus te, Constantine, optime imperator, quoniam de genere iusto es, cuius pater inter ceteros persecutores persecutionem non exercuit et ab hoc facinore immunis est (De oorkonden van de Donatistische strijd zijn verzameld bij V. Soden/v. Capenhause, Urkunden zur Entstehungsgeschichte des Donatismus. Het Donatisme komt in dit artikel nog ter sprake). Ook had Constantius een dochter die hij Anastasia noemde, eerder een Christelijke dan een heidense naam.

bewijs van de ware kracht”, hun stad van de tyrannie verlost had. Eusebius geeft de text in een Griekse vertaling. Hechte Constantijn magische waarde aan het kruisteken? Men droeg magische tekens op helmen en schilden en ook het kruisteken werd al spoedig als magisch krachtmiddel gebruikt. Toch zou men zo Constantijn al te primitieve gedachten toeschrijven. Het kruisteken is voor hem het symbool van de God, wiens dienaar hij zich voelt, de God die ware kracht verleent. Waarschijnlijk zal hij ook gedacht hebben aan de afgoden die zijn tegenstander geen baat brachten. Men meent dat Constantijns overwinningsteken reeds op munten van 312/3 voorkomt, doch zeker draagt 's keizers helm het Christusmonogram op een medaillon van 315.

Reeds dadelijk tijdens zijn eerste verblijf in Rome begunstigde de keizer de Christelijke gemeente. Aan bisschop Miltiades schonk hij een paleis en hij gaf last te beginnen met de bouw van de Lateraanse basiliek. Ook nam hij maatregelen om een eind te maken aan de vervolgingen in het Oosten, waar Maximinus Daja heerste. Deze was nog de enige *persecutor rex*, de andere vervolgers waren dood of emeritus. Diocletianus leefde na zijn troonsafstand in alle stilte in zijn, paleis te Split en had meer belangstelling voor zijn tuin dan voor de politiek. Maximianus, zijn oude collega, was wegens hoogverraad opgehangen, of had zichzelf opgehangen. Galerius was kortgeleden gestorven en had op zijn sterfbed het bevel laten uitgaan de Christenen met rust te laten. Zijn opvolger Licinius was — voorlopig — de bondgenoot van Constantijn. Daja stond dus alleen en haastte zich aan het verzoek van Constantijn om de vervolgingen te staken te voldoen (Eus. H.E. 9, 9; Lact. 37).

Met Licinius, de heerser over de Donau- en Balkanlanden, had Constantijn februari 313 een samenkomst in Milaan. Dat daar het befaamde „edict van Milaan” is uitgevaardigd, is een misvatting; het heeft nooit bestaan. Wel zijn er afspraken gemaakt t.a.v. de godsdienst. Wij kennen de inhoud van die afspraken dank zij een tweetal afkondigingen van Licinius, die ook golden voor het Oostelijk rijkdeel, dat van Daja, want deze was middelerwijl door Licinius verslagen en kwam kort daarna om het leven. Lactantius en Eusebius hebben ieder één van deze afkondigingen in hun werk opgenomen. Er staan voor ons onderwerp hoogst belangrijke uitspraken in. Niet zozeer dat de keizer beveelt dat de kerken al hun eigendommen moeten terugkrijgen, ook niet dat aan Christenen zowel als aan heidenen de volle vrijheid van godsdienstoefening wordt gegarandeerd, maar

wel de motivering. De keizer (Licinius) hoopt van de uitoefening van iedere cultus dat de „*summa divinitas*” (aldus Lactantius, wij kennen deze voor ieder bruikbare naam reeds) haar „gewone gunst en goedheid in alle zaken zal betonen”. In het stuk, dat Eusebius bewaard heeft, verwacht Licinius hetzelfde van „wat er maar aan goddelijkheid in de hemel is”. Verering van de hoogste god — van goden is geen sprake meer — en als gevolg daarvan voorspoed: een prachtig stukje Romeinse geloofsbelijdenis, die Constanten ook weer in de mond neemt. De vaagheid in de tweede uitdrukking („wat er maar aan godheid is”) zullen we wel aan Licinius moeten toeschrijven. Hij was niet zo positief als Constantijn en ging later ook weer tot het heidendom over. Het spreken over „de goddelijke gunst, die wij in zo moeilijke omstandigheden ervaren hebben” zou dan meer in de geest van Constantijn zijn. Inderdaad was dit Constantijns overtuiging, doch ook Licinius kon wijzen op blijken van goddelijke gunst. Vóór het gevecht, waarin hij Daja een nederlaag toebrecht, had hij zijn soldaten een gebed tot de *summa divinitas* laten instuderen en even vóór het treffen gingen de helmen van de Liciniani af en steeg er uit hun gelederen een machtig gemurmel op, dat de vijanden van hun stuk bracht.

Hoe het ook zij, dat Constantijn zorgde voor godsdienstvrijheid voor de Christenen in het hele rijk en dat hij heil verwachtte van het uitoefenen van de Christelijke eredienst, blijkt wel uit deze litterae Licinii, al weten wij niet wat ieders geestelijk aandeel in de formulering was.

Veel duidelijker inzicht in Constantijns geestesgesteldheid krijgen wij door de brieven, die hij schreef in verband met het schisma der Donatisten. Tijdens de vervolgingen in Africa hadden sommige clerici bijbelboeken ingeleverd en namen genoemd. Een strenge richting onder leiding van de diaken Donatus wilde deze „traditores” niet meer als ambtsdragers erkennen, noch ook degenen die door hen gewijd waren, ook al was er niets op het gedrag van de laatsten aan te merken. Zo was er een tegenkerk ontstaan, die zich geweldig roerde, ook al omdat sociaal ontevreden in de pars Donati een verzamelpunt ontdekten. Constantijn wilde vrede stichten. De Donatisten legden hun zaak trouwens ook aan hem voor en de keizer riep daartoe een aantal bisschoppen bijeen om in zijn plaats een uitspraak te doen. Brieven van de keizer¹ in deze zaak zijn bewaard

¹ Seeck o.c. bl. 470 meent dat wij heel wat stukken over hebben die Constantijn eigenhandig opgesteld heeft, vooral brieven en documenten met een godsdienstige inhoud.

bij Optatus van Mileve, die de geschiedenis van de Donaridsche strijd heeft beschreven, en bij Eusebius. De catholieke kerk had de voorkeur van de keizer en hij was oprecht verontwaardigd over de Donatistische dwarskoppen die zich van de voor hen ongunstige uitspraken van het college der bisschoppen niets aantrokken. Toch heeft de keizer hen laten begaan, vrij zeker omdat hij tegen Christenen, al waren het schismatieke drijvers, geen geweld durfde te gebruiken.

Hij meende echter gegronde redenen tot verontrusting te hebben. In 314 spreekt hij die uit in een brief aan een hoogwaardigheidsbekleider Aelafius (v. Soden 14): . . . „twisten tengevolge waarvan de allerhoogste Godheid misschien niet alleen toornig zou kunnen worden op het menselijk geslacht, maar ook op mijzelf, aan wiens zorg zij door haar goddelijke beschikking het bestuur over de gehele aarde heeft toevertrouwd, en, geprikkeld, nog iets ongunstigs zou kunnen besluiten. Want slechts dan kan ik volledig gerust zijn en altijd de meeste voorspoed van de welwillende goedgunstigheid van de allerhoogste God verwachten, wanneer ik bemerk dat iedereen met eendrachtige en broederlijke zorgvuldigheid de allerheiligste God door de Hem toekomende cultus van de catholieke godsdienst vereert.” Wij zien hier weer het verband tussen cultus en voorspoed, terwijl de keizer zich ook zorgen maakt bij de gedachte dat niet alle vereerders van God Hem eendrachtig en gezamenlijk hun hulde bieden. Ook de vervolgers hadden mutatis mutandis die zorg gehad.

Aan bisschop Caecilianus had hij reeds eind 312, begin 313 met medewerking van bisschop Ossius van Cordova een som gelds ter verdeling doen toekomen. Daarmee nog niet tevreden stelde hij alle clerici in Africa vrij van publieke functies. De motivering gunt ons weer een blik in Constantijns opvattingen: Hij wil dat deze ambtsdragers zich geheel aan de cultus wijden, want „zo zal de goddelijke Majesteit het Romeinse rijk de grootst mogelijke voorspoed schenken.” (Brief aan de proconsul Anullinus 312/3) Dit is weer gesproken vanuit de Romeinse geest, maar laten we dit voor ogen houden: Constantijn dient nu een andere God.

De synode was inmiddels samengekomen en had haar uitspraken gedaan — vergeefs. In augustus 314 richtte Constantijn een brief tot de verzamelde bisschoppen, waarin hij zich met een bijna naïeve openhartigheid uitspreekt. „Constantinus Augustus den catholieken bisschoppen, zijn geliefden broeders, heil. De eeuwige, heiligs en onbegrijpelijke goedheid van onze God laat niet toe dat het menselijk geslacht langer in duisternis dwaalt en duldt niet dat de boze wil

van sommige mensen (bedoeld zijn de Donatisten) zozeer de overhand heeft dat Hij niet door zijn helder licht opnieuw de weg des heils opent en het hun vergunt zich te bekeren tot de regel der gerechtigheid (De Keizer hoopt dus nog op een oplossing). Dit heb ik aan vele voorbeelden ervaren, ik beoordeel het naar mijzelf. Want in mij waren aanvankelijk ook gedachten die de gerechtigheid misten en ik geloofde niet dat er een hogere macht was die zag wat ik in het binnenste van mijn geest overdacht. Wat voor een lot had het gevolg moeten zijn? Natuurlijk een lot vol ellende. Maar de almachtige God, die vanuit de hemel waakt (*in caeli specula residens*) verleende mij wat ik niet verdiende: vast en zeker, ik kan niet zeggen of opnoemen wat zijn hemelse Godheid aan mij, zijn dienaar, heeft toegestaan, heilige bisschoppen van Christus, onze Verlosser". De Keizer neemt tenslotte afscheid van hen met de woorden: „Vertrekt en keert terug naar Uw eigen zetels en gedenkt mijner, opdat onze Verlosser mij altoos genadig zij.”¹.

Hier beluisteren wij toch wel andere tonen dan de bekende „Ro-meinse”. Constantijn is er zich bewust van dat hij van een dwaalweg is teruggeroepen, hij veroordeelt zijn vroegere leven en vraagt om voorbede. Hij heeft de kern van het Christendom ontdekt.

Dit brengt ons tenslotte tot de vraag: was zijn overgang een politieke zet? Dacht hij zijn positie te versterken door de Christenen op zijn hand te krijgen? Eigenlijk is de vraag al beantwoord. Ja, het was een politieke daad, maar geen „Realpolitik”. De machthebbers van die dagen waren er van overtuigd dat zij het niet zonder goddelijke hulp konden stellen. Zelfs Galerius verzocht op zijn ziekbed, dat zijn sterfbed werd, de Christenen om hun voorbede. En in dien zin meende ook Constantijn zijn positie te versterken, maar hij voelde en noemde zich een dienaar. Verwachtte hij steun van de Christenen? Wel van de God der Christenen, niet van de Christenen zelf. Hoe hadden zij hem kunnen helpen bij de inneming van Rome? En dat was toen het critieke punt in zijn leven. Maar zocht hij misschien met vooruitziende blik de steun van dit volksdeel? Er is niets dat er op wijst. Geen volksdeel was belangrijk voor enige keizer in die dagen. Hun macht steunde op het leger en dat bestond voor het grootste deel uit barbaren of heidenen van het phittcLind. Die Christenen, die in het leger of in ambtelijke betrekkingen dienden, waren reeds lang uit de dienst verwijderd. Dit was één van de eerste vervolgingsmaatregelen van Diocletianus geweest. Niemand, die enige macht of

¹ v. Soden 18.

aanzien in de wereld begeerde, behoorde tot het geplaagde groepje der Christenen. De senatoren, machtige grootgrondbezitters, waren heidenen. Uit overwegingen van praktische politiek was er niets te halen bij de Christenen, al moeten we wel bedenken dat de keizer ook niet veel tegenstand behoefde te vrezen om zijn overgang. De senaat was als instelling hooggeëerd, doch machteloos. En zijn barbaarse of uit het boerenland afkomstige soldaten zullen niet veel van de nieuwe God begrepen hebben. Zij zullen het best goed gevonden hebben dat hun populaire aanvoerder een nieuwe god koos en optrok onder nieuwe insigniën en vaandels. Maar het ging Constantijn in 312 dan ook niet om aardse hulp, hij zocht de bijstand van een hogere Macht.

Literatuur. Een mooie en moderne studie over Constantijn, waarin vooral de geestelijke achtergrond en de godsdienstige ontwikkeling van de keizer beschreven worden, is Hermann Doerries, Konstantin der Grose, 1958, ed. Urban Bücher.

J. WYTZES.

Bilderdijs oordeel over de Oedipus Rex

De *Oedipus Rex* van Sofokles werd door Bilderdijk vertaald in 1779. Bij de bespreking der vertaling in een vorig artikel¹, hebben wij zijn mening over dit treurspel al leren kennen. Bilderdijk prees het werk om zijn voortreffelijke kompositie en om de juistheid van smaak, maar dat verhinderde hem niet een „overbodig” geacht toneel in zijn vertaling achterwege te laten, en de „kieschheid” van het oorspronkelijk aan te tasten met de brute kracht van zijn eigen gevoel.

Uit een kort na de publikatie van de vertaling geschreven brief, blijkt overigens dat Bilderdijk in 1779 de *Oedipus Rex* niet alleen beschouwde als een „kunststuk” uit kompositorisch oogpunt, maar zelfs meende dat het in „juistheid van orde en schikking” alle andere Griekse tragediën overtrof². Met deze mededeling sluit Bilderdijk zich zowel aan bij de door hem zorgvuldig bestudeerde *Réflexions sur l’Oedipe* van Brumoy, als bij de *Opdracht* die Vondel in 1660 had laten voorafgaan aan zijn vertaling van de *Oedipus Rex*. De zeventiende-eeuwse dichter vermeldt daar dat juist dit treurspel van Sofo-

¹ *Hermenevs*, jrg. 34, blz. 10 e. v.

² *Brieven van Mr. Willem Bilderdijk*, dl. I, Amsterdam 1836, blz. 5; vgl. *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. XV, Haarlem 1859, blz. 3 e. v.

kies door verschillende, met name genoemde theoretici in velerlei opzicht wordt geprezen als „een volkomen voorbeeld”¹.

In de *Voorafsprak* bij de uitgave van Bilderdijks vertaling leest men, dat de *Oedipus* vooral in de „verwarring” uitblinkt boven de andere tragediën. Bilderdijk wijst erop dat het oorspronkelijke onderzoek naar de moordenaar van koning Laius in dit treurspel ongemerkt plaatsmaakt voor een onderzoek naar de afkomst van Oedipus, en hoe naarmate dit laatste vordert, de koning en de rei met blijde hoop worden vervuld, juist op het moment dat de koningin gaat beseffen dat de oplossing van het tweede probleem op verschrikkelijke wijze tevens die van het eerste zal zijn. „Deze *schijnbare tegenstrijdigheid* in de *volmaakte overéenk*omst der oplossing van ’t ontwerp; deze schijnbare aanstaande uitkomst, met het voorstel des ontwerps, gelijk met de ware ontknoping’, strijdende, is de toetsteen van dien scheppenden geest, echten Toneeldichteren eigen, en de klip der gemeene vernuftent” aldus Bilderdijk. Ondanks al deze — misschien door Brumoy geïnspireerde lof— is ons bij de bespreking van Bilderdijks vertaling gebleken, dat hij geen waardering kon opbrengen voor de duidelijke scheiding die Sofokles door middel van een koorzang heeft aangebracht tussen de ontknoping van zijn tragedie en de exodus of „slotakte”, welke de handeling voortzet op zuiver menselijk niveau en daarbij nog niet belichte aspecten zichtbaar maakt². De afwijzing van Bilderdijk komt niet alleen voort uit zijn waardering van het treurspel „an sich”, maar schijnt veeleer het gevolg van het feit dat hij zich als vertaler wilde richten naar de (latijns-franse) traditie der vijf bedrijven.

Maar het zijn niet alleen kompositorische kwaliteiten die Bilderdijk in de *Oedipus Rex* waardeerde. Zijn *Voorafsprak* prijst ook „de schilderachtige beschrijvingen en verhalen” en de „lieflijk Lierzangen van den Rei”, en in zijn achter de vertalingen toegevoegde *Aantekeningen*, vraagt hij speciaal de aandacht voor een tweetal plaatsen die uitmunten in verhevenheid. Het door de verwarring der wanhoop gevolgde stilzwijgen van Jokaste bij de ontdekking van Oedipus’ herkomst, noemt Bilderdijk op gezag van Mendelssohn een voorbeeld van „het ware verhevende in de gemoedsbewegingen”. Met instemming haalt hij op een andere plaats Longinus aan, die de verhevenheid prijst van de verzen waarin Oedipus het afschuwelijke van zijn eigen huwelijk aan de kaak stelt in de exodus; tenslotte citeert Bilderdijk dan deze

¹ W. A. P. Smit, *Van Pascha tot Noah*, dl. II, Zwolle 1959, blz. 380; P. Brumoy, *Le théâtre des Grecs*, dl. I, Amsterdam 1732, blz. 317 e. v.

² *Dichtw.*, dl. XV, blz. 21; *Brumoy*, dl. I, blz. 98; vgl. mijn vorige artikel.

plaats (die hij zelf jaren later nogeens *opnieuw* heeft vertaald) in de door hem bewonderde Franse weergave van Boileau: een handelwijze, die men ook aantreft bij Brumoy ¹! Bilderdijks opmerking in de *Voorafspraak*, dat het hartroerende onderwerp van de *Oedipus Rex* des te treffender is door de beminnelijkheid der dramatis personae „wier deugdzame en edelmoedige geaartheid door geene ware ondeugden ontluisterd wordt”, brengt ons tot zijn opvatting over Sofokles’ karaktertekening, die vrij uitvoerig ter sprake komt in de *Aantekeningen*.

Naar aanleiding van het begin van het derde epeisodion (Bilderdijks vierde bedrijf), waar Jokaste verschijnt om de Goden te offeren, laakt Bilderdijk de mening van Sofokles’ Griekse uitgever en van de Franse vertaler Brumoy, volgens wie er geen gebed door Jokaste plaatsvindt en die tevens beweren, dat Oedipus haar na de berichten van de Korintische bode meedeelt dat de voorgenomen godsdienstige plechtigheid overbodig is, zodat de koningin die maar moet nalaten ². Volgens Bilderdijk wordt er wèl door Jokaste gebeden en hebben de latere woorden van Oedipus slechts betrekking op het raadplegen van wichelaars. De Nederlandse dichter verklaart de foutief geachte interpretaties van zijn voorgangers uit hun bedoeling „om van Edipus zo wel als Jokaste verwaten bespotters van den Godsdienst te maken”. In het vervolg van zijn aantekening gaat Bilderdijk daar nader op in, en zoals wij zien zullen, levert hij daarbij t.a.v. Jokaste een merkwaardige „bestrijding” van een passage uit zijn eigen *Voorafspraak*.

Na de onrustbarende mededelingen van de ziener Tiresias en de woordenwisseling met Kroon, tracht Jokaste haar gemaal in Sofokles’ tweede epeisodion (Bilderdijks derde bedrijf) gerust te stellen door een poging om de waarde der orakels en voorspellingen in twijfel te trekken en deze zelfs belachelijk te maken: een houding die het koor der Thebanen in het tweede stasimon beslist afkeurt. Bilderdijk schrijft daarover in zijn *Voorafspraak*: „De minachting ondertusschen, welke Jokaste voor de Heiligheid der Orakelen en Wichlaarijen be-toond heeft, ergert den Rei, die zijne verkleefdheid aan den Godsdienst en deszelfs plegtigheden ten kragtigste blijken doet: en dus is het, dat Sofokles teffens den pligt van den Rei in acht neemt, om de deugd en Godsdienst voor te staan, en tot tegengif voor de kwade zedenleer der personaadjen te strekken” ³. Wanneer Bilderdijk in de

¹ *Dichtw.*, dl. III, blz. 245; *Dichtw.*, dl. XV, blz. 23, 479, 483; *Brumoy*, dl. I, blz. 307-309.

² *Dichtw.*, dl. III, blz. 220, 223; 475.

³ *Dichtw.*, dl. XV, blz. 21.

Aantekeningen zijn hierboven al genoemde voorgangers bestrijdt, behandelt hij deze kwestie totaal anders. Hij toont aan dat Jokaste nergens tegen de godsdienst spreekt (wat Brumoy trouwens ook geenszins beweert!), maar alleen de juistheid der voorspellingen van de priesters betwijfelt. Het feit dat zij bidt en offert, pleit in dezen voor haar. Resten slechts de verzen van het koor der Thebanen, dat duidelijk stelling neemt tegen de houding der koningin . . . Bilderdijk schijnt zijn eigen lof op Sofokles' moralistische gebruik van de rei tegen de kwade zedenleer der „personaadjen” te zijn vergeten, wanneer hij in zijn *Aantekeningen* schrijft: „Hier tegen (d.i. tegen de godsdienstzin van Jokaste) strijdt niet, dat de Rei hare redeneering tegengaat en als een heiligschennis opneemt: het is de aart des volks, der Geestelijkheid blindelings aan te hangen, en derzelver zaak gelijk de zaak des Hemels te beschouwen en voor te staan”¹. Men ziet dat Bilderdijk de rei eerst interpreteert vanuit het standpunt der zedenleer, en later deze interpretatie wil doen vergeten door de tekst te verklaren vanuit de „massapsychologie”, die op dat moment te pas komt in zijn redenering.

Tot zover het door Bilderdijk verdedigde karakter van Jokaste. Over Oedipus zegt Bilderdijk in zijn *Aantekeningen* dat hij grootmoedig en deugdzaam is, en vervuld van liefde voor zijn volk. Het feit dat Oedipus schijnt in te stemmen met de redenering van Jokaste tegen de waarde der voorspellingen, komt volgens Bilderdijk voort uit toegeeflijkheid tegenover zijn gemalin en bewijst verder totaal niets, omdat het hier gaat tegen de priesters, en niet tegen de godsdienst. Daarentegen zou juist het tegendeel van minachting voor het godsdienstige volgen uit Oedipus' gehoorzaamheid aan, en zijn vrees voor de orakels, alsmede uit zijn ijver om „de haat des Hemels” af te weren.

Na aldus de deugdzaamheid en de godsdienstzin der hoofdpersonen te hebben bepleit, gaat de Nederlandse vertaler in op de mening van hen die liet tegengestelde beweren. Hij meent dat hun interpretatie voortkomt uit de overtuiging dat de deugdzame nu eenmaal niet ongelukkig mag worden in het treurspel. Afgezien van het feit dat Bilderdijk deze opvatting onjuist acht, meent hij dat ze niet ter zake dienend is. Oedipus is een deugdzaam en godsdienstig man, die ongelukkig wordt door „zijn zwakheden (en) zijn misslagen”. Plutarchus noemt als zodanig zijn nieuwsgierigheid, maar Bilderdijk zou

¹ *Dichtw.*, dl. III, blz. 476; Bilderdijk stelt de opvatting van Brumoy niet geheel juist voor: zie *Brumoy*, dl. I, blz. 322.

daar (evenals Brumoy!) nog zijn verregaande en buitensporige „gloriezucht” aan willen toevoegen. Deze immers verklaart zijn vertrek naar Delfi, zijn moord op Laius, en zijn strijd met de sfinx. En zelfs is de oorzaak van zijn uiterste ramp: „niets dan de begeerte, om zich-zelfen alles, zijner geboorte niets, verschuldigd te zijn”. De gloriezucht van Oedipus wordt volgens Bilderdijk in Sofokles’ treurspel bestreden en maakt hein zijn ongeluk „waardig”. Overigens, zo vervolgt de hier misschien ook door Dacier geïnspireerde Nederlander, zijn het minder de nieuwsgierigheid en de gloriezucht die Oedipus in het verderf storten, als wel zijn onbedachtzaamheid om daaraan toe te geven, door zich te laten meeslepen in de *vervoering van zijn driften*. Indien Oedipus gewoon was geweest zijn hartstochten te breidelen, zou de *rede* hem gezegd hebben dat hij heus niet zo schuldig was, en zich dus ook niet zo gruwelijk hoefde te straffen. De niet door de rede weerhouden Oedipus steekt zich echter de ogen uit en maakt zichzelf daardoor „tot een voorwerp van afgrijzen en gruwzaamheid”. En het is hieruit, dat volgens Bilderdijk juist zijn schuld bestaat. Het Aristotelische „zuiveren der driften door den schrik of het afgrijzen”, ziet Bilderdijk dan ook plaatsvinden, doordat Sofokles aantoont dat al het onheil der stervelingen ontstaat uit het niet bedwingen der hartstochten ¹. In zijn *Voorafsprak* duidt hij het slot van dit treurspel aan als het vertrek in ballingschap van de rampzalige Oedipus’ „onder ’s Volks mededogen, liefde en afgrijzen: waar uit de zedenleer voortvloeit, *dat niemand gelukkig kan heeten zo lang hij leeft*” ².

Wij komen nog heel even terug op Bilderdijks opvatting van de karakters in de *Oedipus Rex*, en daardoor tevens op de strekking van het treurspel in zijn geheel.

Wat de Jokaste-figuur aangaat, kan worden opgemerkt dat de door Bilderdijk bestreden interpretatie nog wel herkenbaar is in de opvatting van de Italiaanse klassikus Fausto Codino, die anno 1957 over de koningin schrijft: „Sofocle à fatto di lei una incredula, scettica di fronte alle manifestazioni della volontà divina, in modo conforme a certe tendenze culturali che al tempo della rappresentazione dell’ *Edipo Re* si andavano affermando” ³. Maar hiermee is met alles ge-

¹ *Dichtw.*, dl. III, blz. 477, 478; voor het oordeel van Dader over de *Oedipus Rex*: zie Robert Petsch, *Lessings Briefwechsel mit Mendelssohn und Nicolai über das Trauerspiel*, Leipzig 1910, blz. XVIII; vgl. Brumoy, dl. I, blz. 295, 330, 332.

² *Dichtw.*, dl. XV, blz. 23.

³ *Dizionario letterario Bompiani delle opere e dei personaggi*, dl. VIII, Milano 1957, blz. 394.

zegd. Wij kunnen het tweede stasimon inderdaad in verband brengen met door Jokastes „impietas” veroorzaakte schrik onder het volk, maar dit doet niets af aan het uiteindelijk generaliserende karakter van deze rei: het gaat niet om een hekeling van Jokaste of Oedipus in het bijzonder. Dat Jokaste inderdaad, zoals Bilderdijk zegt, bidt en offert, staat ook voor de moderne onderzoeker zo vast als een huis¹. En dat zij niet geheel goddeloos is, al evenzeer. Eilhard Schlesinger veronderstelt in zijn Spaanse studie over de Oedipus, dat Jokaste zich schuldig maakt aan hybris, omdat bij haar de ratio in konflikt komt met de oude godsdienst: „ella pretende forjarse *sus propias ideas religiosas* en base a lo que resulta a la inteligencia humana y, con ello, ataca la esenda misma de religion”². Prof. Kitto zoekt de „fout” van haar scepticisme tegenover de orakels echter in de *ontkenning* van de Logos: „the very basis of all serious Greek Thought . . . for the Greek believed, as if by instinct, that the universe was not chaotic and „irrational”, but was based on a λόγος, obeyed Law”. Volgens Kitto wordt Sofokles’ vaste geloof in „this underlying Logos”, als het ware bevestigd en versterkt door ieder détail van zijn eerste Oedipus-tragedie, waarvan de volmaakte opbouw de aanwezigheid van een vaste orde in de schepping vooronderstelt en aantoot³.

Bilderdijk heeft bij al zijn bewondering voor Sofokles’ treurspel, dit inhoudelijk aspekt onaangeroerd gelaten. Met betrekking tot Oedipus zelf, redeneerde hij slechts zo lang, tot hij een zekere „schuld” in deze figuur kon aanwijzen, die hem zijn ondergang „waardig” maakte. Nochtans pleit het voor de jonge achttiende-eeuwer, dat wij de karaktertrekken die hij daarbij wist te ontdekken, kunnen herkennen in de resultaten van het moderne onderzoek. Kitto noemt Oedipus’ ondergang het gevolg van eigenschappen in diens karakter, en hij gebruikt daarbij de termen „hot tempered” en „too sure of himself”⁴. Vermeldenswaard is in dit verband ook dat de Italiaanse regisseur Vittorio Gassman (die zijn grote bekendheid o.a. dankt aan talrijke recente opvoeringen van de *Oedipus Rex*) eveneens Bilderdijks „buitensporige gloriezucht” nabij komt, wanneer hij in koning Oedipus een „orgoglio smisurato” vermoedt.

MARTIEN J. G. DE JONG.

1 H. D. F. Kitto, *Greek tragedy, a literary study*², London 1950, blz. 165, 140.

2 Eilhard Schlesinger, *El Edipo Rey de Sófocles*, La Plata 1950, blz. 82.

3 Kitto, blz. 140, 141.

4 Kitto, blz. 136.

5 *Notiziario del Teatro Popolare Italiano*, Torino, dicembre 1960.